

lálni. Idézeteim ennek bemutatásán kívül azt a célt szolgálták, hogy világossá tegyem, mennyire nem álltak példa nélkül a középkorvégi magyar viszonyok, hiszen lényegében a lengyel és cseh (ezt eddig is tudtuk), valamint a svéd helyzet is hasonló, így kétséges, hogy volt-e lehetőségük a középkori magyar politikusoknak más utat választani.

Mindez erősen elméleti jellegű kérdés. Azt nem tudhatjuk, hogy Mohács és az ország azt követő három részre szakadása nélkül Magyarország a lengyel utat követte volna-e, amint azt Engel és – érdekes módon – a lengyel fejlődést dicsérő idézett kutatók egyaránt hiszik. Forduljunk tehát a Mohácsnál dicsőtelenül elbukott, belsőleg szétkorhadt politikai rendszerhez, hogy Engelt idézzem. (Itt azonban a félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy a Jagelló-kor köznemesi politikusairól nekem is Engélhez hasonlóan negatív a véleményem.²⁰) Csakhogy egy rendezettebb, belső ellentétekkel nem megzavart rendszer is nehezen tudott volna ellenállni az I. Szelim uralkodása idején (1512–1520) Egyiptommal és Szíriával bővült Török Birodalomnak. Engel maga írta, hogy Mátyás tisztában volt azzal, a nyílt összeköttözést kerülnie kell a szultáni haderővel (251. old.). Hozzátehetjük, akkor a török még fele olyan erős volt, mint az 1520-as években.

A rendi viszonyok esetében is érdemes bizonyos mértékben korrekciót alkalmazni. Nézetem szerint a középkorvégi Magyarországon három politikai erő volt: a király, akinek még a Jagelló-korban is számos joga maradt, az urak, akik a királyi tanácsot tartották kezükben, végül az országgyűléseken szerepet játszó köznemesség. Mátyás egész uralkodása alatt változó összetételű koalíciókkal kormányzott, hol az urakkal, illetve egyik klikkjükkel, hol a köznemességgel (is).²¹ Tartalmilag, bár nem kimondva, lényegében Engel is ezt írja – egy lényeges eltéréssel. Szerinte Mátyás a köznemességet igyekezett féken tartani, mert a Zsigmond utáni zavaros időben kiderült, „hogy a királyi hatalom megerősítésének legfőbb akadálya a rendi országgyűlés”. Ezért 1476 után mindössze öt országgyűlést tartott, azaz a rendek befolyása csökkent (262. old.). Valószínűleg ezért írt csak keveset Engel az 1486-os törvénykönyvről, amelyet a régebbi történetírás épp a nemességnek tett gesztusként érté-

kelt. A király utolsó 13 évében tartott kisszámú országgyűlés még egyszer visszatér a Jagelló-kor leírásakor, ahol Engel a gyakori országgyűlésekkel igyekszik bemutatni a rendek növekvő hatalmát (287. old.).

Sajnos önkritikusan meg kell jegyezni, hogy akaratlanul én vezettem Engelt ferde vágányra, és enélkül talán másként fogalmazott volna. A vele és Kristó Gyulával közösen írt késő középkori összefoglalásunk időrendi táblázatában ugyanis én csak az 1478-as, 1481-es, 1482-es, 1485-ös és 1486-os országgyűlést említettem.²² Csakhogy volt még országgyűlés 1488-ban, mégpedig legalább kétszer, de nem zárható ki, hogy háromszor. Ezen kívül 1487-ben a király a királyi tanáccsal szavaztatta meg az adót, ezt viszont a megyegyűlésekkel fogadtatta el, 1489-ben pedig a rendi ország kétszer szavazott meg számára adót, de nem tudjuk, hogy országgyűlésen-e, vagy az 1487-es módon.²³ Miután 1458–1477 közt tizenöt, 1478 és 1490 közt pedig biztosan hét országgyűlést tartottak, az arány nem rossz. Még egyszer hangsúlyozom, hogy én hagytam ki tévesen két országgyűlést az időrendi táblázatból.

Még egy megjegyzés. Az imént láttuk, hogy a királyi megyegyűlésekkel, azaz a vidéki nemesség önkormányzati testületével is fogadtatott el adót. (Megjegyzem, ebben II. Ulászló is követte, például 1491-ben.) A helyi nemesi önkormányzatok jelentőségét – mint láttuk – a külföldi szakirodalom is kiemelte. Nos, erről az önkormányzatról legutóbb Szakály Ferenc nyilatkozott, összekapcsolva azt a központi bíraskodással: „Hitünk szerint a Mohács előtti magyar jogrendszer a maga korában és szintjén meglehetősen jogbiztonságot kínált az ország nemes – és talán nem nemes – lakossága számára.”²⁴

Végeredményben, még egyszer hangsúlyozom, Engel Pál kitűnő munkát írt. Nemcsak a külföldi olvasó számára foglalta össze tudományos alapossgal a középkori Magyarország történetét, így feltehetően hosszú ideig ez lesz a Kelet-Közép-Európa történetével foglalkozók magyar kézikönyve, de nekünk, hazai olvasóknak is tudott újat nyújtani. A rendiség kérdésében esetleg más megközelítés is lehetséges lett volna, de ez talán nem is annyira tudományos probléma. □

A MAGYAR KÖZÉPKOR „TELEFONKÖNYVE”

Még postáskorában barátkoztam meg Engel Palival. Azt hiszem, Fügedi Erik említette egy nyári pesti utam alkalmával, hogy az az Engel, aki a várakról dolgozik, a Krisztina-központban található. Talán ebből az asszociációból is következett, hogy évekig (mit évekig? évtizedekig) tartó prozopográfiai és történelmi földrajzi munkáira egymás közt csak mint a „telefon-

BAK JÁNOS

könyvre” hivatkoztunk. Ehhez kellett elsősorban a komputer, amiről én tudtam már, hogy hasznos írógép, de mikor az egyik első számítógépét – természetesen Macintosht! – Ausztriából (ha jól emlékszem, amolyan tornazsákba átcsomagolva) áthoztam és ő elmagyarázta, milyen adatbázis meg térképprogram fut majd rajta, beláttam, hogy a jövőt látom magam előtt, de

azért nemigen tudtam elképzelni. Az a természetes, amivel Pali minden felhajtás nélkül megtalálta a technikailag legmegfelelőbb segédeszközt a munkájához, (szemben sokakkal, akik számítógépes eljárásukat mint arkánomot ünnepeltették, főleg mikor kiszámították vele, hogy a 36 fokos H₂O neve ezentúl „melegvíz” legyen, melyet ezennel felfedeztek), épp annyira jellemző volt rá, mint az a leplezetlen öröm, amivel a „telefonkönyv” CD-jét a kezembe nyomta. És az is, hogy, megint csak sokakkal szemben, pontosan tudta, hogy ez olyan szerszám, amivel gyorsabban és többet lehet kifarangni, de csak ha a mester tudja, mit és hogyan.

Engel tudta. Sok más „felfedezése” mellett – remélem – elsősorban arra fogunk emlékezni, hogy a XIV-XV. század politikai történetét „személyhez kötötte”. Mint annak idején a német, úgynevezett Tellenbach-iskola *Personenforschungja* azokat az addig mindenki által könnyű kézzel használt, de valójában formátlan és „üres” kategóriákat, melyek „birodalmi nemesség” (*Reichsadel*) vagy „birodalmi egyház” (*Reichskirche*) címszó alatt futottak, elsősorban a halotti megemlékezések könyveiben, élő (!) tartalommal töltötte meg, Engel az udvari és megyei nemességet, az udvaron belüli frakciókat tette, nemcsak az archontológiai katalógussal, hanem annak kritikus használatával, élővé. Késő középkoros kollégájával, Kubinyi Andrással együtt (akinek munkáját bátorkodtam egyszer úgy jellemezni, hogy „*medieval history of people*”), láthatóvá tette a középkori magyar királyság kisebb és nagyobb hatalmasait, immár nem olyan idejétmúlt és hamis dobozokba rakva, mint „nemzeti párt”, vagy „gonosz cselszövők”, hanem mint karrierjükben, fel- és letűnésükben követhető figurákat, annyira kézzelfoghatóan, amennyire a sovány forrásanyag (amit kevesen aknáztak ki nála alaposabban) megengedte.

Ezzel a módszerrel máris módjában volt évszázados előítéleteket – pontosabban a „nemesi szemléletű” és legalább Thuróczy óta uralkodó történetírás és történelemszemlélet tételeit – megdönteni. Jó példa erre Zsigmond két fő tanácsadójának, Garainak és Cilleinek a megítélése (*Realm*, 211. old., *Szent István birodalma*, 180. old.). Mindkettőjük pályájának és Zsigmond (s a királyság ügyei) iránti lojalitásuk ismeretében a Zsigmond kor rendjének két oszlopaként jellemzi őket, szemben az elterjedt „Garai-Cillei liga” legendával, amely, mint Engel írja, nem valós eseményeket tükröz hanem „ama történetek egyiké[t], amelyekkel akkoriban a vidéki kúriákban mulatták az időt, Zsigmond halálára várva”. Az „idegenek” (akkoriak és korábbiak) szerepének reális kiemelése szintén személytörténeti kutatásaira támaszkodik, de természetesen kifejezésre jut benne Engel történetsszemlélete is.

Ez a szemlélet az, amely nekem, akinek egy időben az volt a terhes feladata, hogy a magyar és közép-európai történetet és történetírást messze földön képviselje, különlegesen értékesnek tűnik: Engel

bátorsága, amivel a hazai és szomszédos zászlólobogtatásokkal szembenézett, sőt, -szállt. Első, 1990-es összefoglaló kísérletében az önmagával és olvasóival folytatott útkereső párbeszédet Szűcs Jenő programadó szavaival kezdte: „... történetírásról csak akkor lehet beszélni, ha olyan kategóriákkal dolgozik, amelyek jelentése Budapesten, Bukarestben, Prágában ... azonos”. Figyelmeztette a mai olvasót, hogy az abban szereplő urakkal és lovagokkal „a világon semmi, de semmi egyéb nem köti össze [őt], mint az, hogy történetesen azok is magyarul beszéltek és vasárnaponként misét hallgattak” (*Beilleszkedés Európába*, 12-13. old.). Meg is kapta érte a magáét. Ha jól emlékszem, egy miskolci úr fel is akarta jelenteni nemzetgyalázásért (vagy tán fel is jelentette?). Tíz évvel később, a most már (sajnos) végleges összefoglaló munka első mondataiban, úgy érzem, történészi hitvallásának szinte sziszifuszi reménytelenségét jelentette be, de nem vereségként, hanem harci zászlóként. Azt a reményét fejezte ki, hogy „ebben a könyvben a Kárpát-medence egyetlen olyan lakosa sem fog élvezetet találni, akit erős nemzeti érzések fűtenek” (*Realm*, xi. old.; *Szent István birodalma*, XI. old.).

Engel kimutatta, hogy az a szemlélet, amelyik Nagy Lajos nagyságát, Anjou Károly elfelejtését és Zsigmond rossz sajtóját örököltette a későbbi történetírásra (sok újabb szerző esetében – akik közé bátorodom magamat is sorolni – alighanem akaratlanul, csupán gondatlan forrástanulmány következtében) nem egyéb, mint a középkori „vidéki nemesség” képe saját koráról és közelmúltjáról. Ezzel a kritikai hozzáállást nem pusztán felfogás vagy ízlés kérdésevé tette, de tudatosítani tudta, hogy miért is fogadják el oly sokan (s ismételtetik egymásra hivatkozva) a megalapozatlan ítéleteket.

Ennél még tovább is ment, mikor a mai világ realitását tudomásul véve, angol nyelvű könyvében a történelmi magyar királyságnak a mai Magyar Köztársaság határain kívül eső helységneveit (egy-két anakronisztikus kivételtől eltekintve) a hivatalos szlovák, román, horvát, osztrák vagy szerb formában írta. (Az indexben, amelyben sajnos az angol szedők nemigen boldogultak régióknak ügyetlen ékezetével, többnyire megtalálhatók a magyar vagy latin variánsok is.) Tudom, hogy vannak sokan, akik ezzel a realizmussal nem szívesen néznek szembe, de azok nem tudják, hogy a külföldi olvasó csak nehezen elérhető történelmi atlaszokban tudná visszakeresni a történeti helyneveket. (Nem tudom, hogy – egy sztoikus bölcs eleganciájával viselt – hosszú betegsége utolsó hónapjaiban volt-e módja arra, hogy a magyar kiadás részleteibe beleszóljon. Bizony, nem lett volna rossz, ha abban pedig a – természetesen – magyar formában szereplő helynevek mellett vagy valamiféle konkordanciában a maiak is szereplnének. A fiatal magyar turista Szlovákiában nem fogja egykönnyen megtalálni Garamszentbenedeket...).

Nekem, s merem hinni, másoknak is – főleg ebben a mai, elszomorítóan nemzetieskedő és irreidenta-szágú világban – példamutató az a bátorság, ahogy Engel gondosan megalapozott kutatásokkal „leleplezte” kü-

lönb-különb haszontalan történeti legendáinkat és előítéleteinket. Remélem, hogy a magyar történészek képesek lesznek még sok ilyen, „senkinek sem tetsző” történeti munkát írni. In memoriam P. E. □

„MAGASRÓL NÉZVÉST”

Előbb ért a jelzés, hogy a *BUKSZ* a szokott tiszteletkört szervezi

MAROSI ERNŐ

Engel Pál angolul (s hamarosan magyarul is) megjelent, a középkori Magyarország történetét tárgyaló könyvének fogadására, de nem sokkal később meg kellett tudnunk, hogy a tiszteletkörből bizony ezúttal is tetetői gyülekezet lett. Miközben fogást keresve kerülgettem a témaként kitűzött művet, amely részleteiben, értékeléseiben és ítéleteiben nem tűnt teljesen ismeretlennek, de egyben lekerekítettebbnek, zártabbnak és egységesebbnek látszott, mint a téma eddigi kidolgozásai, leginkább az foglalkoztatott, vajon lehetséges-e most, a halálhír vétele után ugyanazt, ugyanúgy írni, mint tettem volna előtte. Egyáltalán, mi az értelme a recenzióknak akkor, amikor nem számíthatunk válaszra? De vajon személyes műfaj, egyfajta magánlevél-e a recenzió? Nyilvánvalóan nem, s ezért meg is írható.

Művészettörténészként az Engel Páléhoz hasonló kérdések foglalkoztatnak, az értékelés, a történelmi helyzetek meghatározásának, a folyamatok felismerésének és ábrázolásának gondjai. A magyar középkori művészettörténet-írás hagyományához kezdettől fogva (sőt már előbb, önálló tudományként való intézményesülése és specializálódása előtt, a nemzeti régiségtan XIX. századi kezdetei óta) hozzátartozik az a célkitűzés, hogy emléanyagát történeti forrásként interpretálja. A történettudomány összefoglaló művei mindig eszmei vázat, vezérfonalat jelentenek a művészettörténet számára, képét és szerkezeti vázlatát annak a környezetnek, amelyben hősei mozogtak, s amelyben az általa emlékként tárgyalt művek születtek. Nyilvánvaló, hogy a maga elbeszélésével a művészettörténész nem kerülhet ellentmondásba a történetírás által megalkotott múlt-képpel, még ha abban reménykedik is, hogy erről némely pontokon szemléletesebb, átélhető élményt is nyújthat. Ekként a történelmi szintézisek tanulmányozása mindig nagy kontroll-lehetőség is számára. Cserébe a művészettörténet-írás az ambícióval jelentkezik, hogy – a maga interpretációjának szabályai szerint – sajátos forrásanyaggal járulhat hozzá az amúgy nem bőven folyó forrásokhoz. A művészettörténet mint sajátos forrásstudium, illetve mint történeti segédtudományi diszciplína sok történettudományi iskolában játszik fontos szerepet. Ehhez nagy bizalom is szükséges e diszciplína módszerei és következtetései nek racionalitása, pozitív értéke iránt. Hiszen a mű-

vészettörténet időnként az ítékezés önkényességének, az esztetizá-

ló szubjektívizmusnak példájaként is rossz hírbe kerül. Egyszerre szolgáltatja a múlt aktualizálásának és a jelenkori igények historizálásának elkeserítő példatárát. Itt nem erről a művészettörténetről van szó. Amint ki tagadná, hogy van ilyen történetírás. Az Engel Pál által művelt történetírás rokonsága bizonyosan nem itt keresendő.

Ha tehát a művészettörténész a történelem forrásai között csak írottakat talál, s a fontos társtudományok felsorolásában csak a régészet és a nyelvészet szerepel, nem szükséges megbántódnia: mindez Engel módszeréhez tartozik. Más összefüggésben hangzik el (mert valóban hallani véljük) a rövid mondat: „Végtére is nem regényt írok”, ugyanolyan céltudatos nyilatkozatként, mint az utolsó év nevezetes elhatárolódásai a filozófiától, a történetfilozófiától, más középkortörténészek módszerétől. Ő, aki az 1980-as évek óta részt vett a művészettörténet minden jelentősebb nagy vállalkozásában, az 1987-es Zsigmondkiállításról kezdve a Pannonia Regia-kiállításig (1994), tartózkodott a műalkotások értelmezésétől, inkább az itinerárium, az élettörténetek, a történelmi táj rekonstrukciójára vállalkozva. Részt vett a középkori síremlékek corpusmunkálataiban: mindenekelőtt archontológiai kutatásainak eredményeivel, de ezekhez adatokat, támpontokat is igényelve. Ugyancsak nagy érdeklődéssel és hallatlan önzetlenséggel támogatta a várak, középkori kastélyok kutatásait; ebben régészek, művészettörténészek, műemlékes szakemberek mindig biztosan számíthattak tanácsaira, ötleteire, kérdésfeltevéseire. A *Szent István birodalma* kevés ponton tér ki művészettörténeti vonatkozású kérdésekre, mindig egyszerű ténymegállapításokat közöl, nem bocsátkozik értelmezésekbe, vitákba. Így lát közvetlen kapcsolatot I. Géza bizánci orientációja és a Szent Korona alsó része között („Géza [...] a VII. Mihály császártól kapott új koronát tette a fejére”). Esztergom III. Béla-kori palotája – egybehangzóan művészettörténeti értékelésével – „a korai gótika közép-európai recepciójának egyik legkorábbi emléke”, s minden bizonnyal egy régi értelmezési vitát dönt el az egykor „nemzetségi monostorokként” számon tartott XIII. századi emlékek kapcsolatba hozása a XIII. század elején a *novae institutiones* politikája által ösztönzött bárói uradalmakkal. A *Képes Krónika* Engel véleménye szerint Nagy Lajos *rendelésére* készült (ha